

НАРОДНА МИСАО

I

Скоро ће се навршити осамдесет година од када је почео да у Никшићу излази први независни, слободни политички лист у Црној Гори. Чини се да се са ове временске дистанце може дати суд о томе колико је овај лист утицао на формирање политичке свијести, на друштвени преображај и напредак црногорског друштва.

Изузев краћих напомена, посебне студије или монографије о овом листу не постоје, иако би *Народна мисао* то по свему заслуживала. У овом кратком приказу немогуће је дати детаљнију анализу свих политичких, економских и културних ставова које је лист заступао у релативно кратком периоду свога излажења. Али умјесно је покушати приказати основе политичке позиције које је лист заступао у својој политичкој дјелатности у једном кратком али бурном периоду црногорске историје.¹

Оснивање, улогу и дјеловање првог независног, јавног и слободног политичког листа *Народне мисли* треба посматрати у склопу цјелокупних ондашњих друштвено-економских односа и политичких збивања у Црној Гори. До увођења Устава 1905. године није ни било политичког живота у грађанском смислу, није било ни значајније опозиције, а није било ни политичких партија, ни опозиционе штампе. Међутим, тај анахронизам није могао дуго трајати. Већ у првим годинама XX вијека књаз Никола размишља о уставу. По њему је устав гаранција слободе, имања и народног живота, али Црногорци нијесу још за тако нешто дорасли: „Најбољи је устав правда и здрав разум. У нашој патријархалној монархији ми се осјећамо мирни и срећни“.² Изгледа

¹ Аутору није била доступна архива овог листа. ако је од тога нешто опште и сачувано. Пажњу му је привукла политичка и друштвена тематика овога листа.

² Никола I Петровић, *Цјелокупна дјела*, књ. 6, Цетиње 1969, 408.

да је књаз највише волио да управља без устава, а да умјесто грађана има поданике. Ако је већ морао дати неки устав, онда је сматрао да не смије изгубити ништа од својих права и повластица које је имао.

Књаз Никола је свуда истицао да је устав његово дјело и да он и даље може аутократски владати. Опозиционе снаге, у првом реду школована омладина, нијесу тако мислиле.

Познато је како је књаз Никола издао Лучинданску прокламацију 31. X. 1905. године, којом је објавио да ће даровати народу устав. Изабрана је Уставотворна скупштина и донешен устав. Послије су расписани избори за Законодавну скупштину. Сам Устав давао је књазу широка овлашћења, па је Црна Гора постала уставна, али не и парламентарна монархија.³

Треба ипак констатовати да је и овакав устав имао велики значај у политичком животу Црне Горе. Он је заталасао масе и увукао их у политички живот, што ће довести до већих политичких потреса, који ће судбински утицати на будућност Црне Горе.

Прва законодавна скупштина изабрана је на изборима од 27. септембра 1906. године. То ће бити почетак оштре политичке борбе у којој ће црногорска интелигенција имати одлучујућу улогу. Међутим, ни једна група политичара није изишла са својим политичким програмом. Сваки кандидат је иступао са својим програмом, позивајући се на племенску солидарност, личне заслуге, оданост књазу и сл. Бирачи нијесу били вични политичким надметањима, а и сам изборни механизам није им био јасан, Избори су, углавном, били слободни. Баш уочи тих избора почела је да излази *Народна мисао*.

Први почеци рада Народне скупштине наговијестили су политичку буру. Већ на првим сједницама дошло је до оштрог размимолажења између народних посланика који су се сматрали припадницима народног покрета и присталица књаза Николе.

Напреднији дио посланика почео је да се окупља у кући војводе Шака Петровића, предсједника Скупштине, и да отворено изражава опозициони став према влади. У почетку представљају мањину, али су убрзо постали језгро *Народне странке* око које се окупља већи дио посланика. Они су се окупили на основу оних идеја које су се у народу шириле против аутократског режима књаза Николе, а које су долазиле до школоване црногорске омладине из Београда. Књаз их је почео оптуживати као агенте великоsrпске пропаганде из Београда, па је одлучено да званично оформе своју странку, да израде њен програм, да је назову *Народна странка* и да проведу организацију у земљи. То су били млађи школовани људи надахнути демократским идејама. Они су у марту 1907. године формирали *Клуб Народне странке*, па су у

³ Устав Књажевине Црне Горе, Цетиње 1905. Између осталог, влада није зависила од Скупштине, већ од књаза. Књаз је као поглавар државе имао сва права државне власти.

народу популарно названи клубашаи. Изабран је одбор са Михаилом Ивановићем да напише програм странке. За базу овог програма узет је програм Радикалне странке из Србије. Као руководећи политички принципи узети су: демократски парламентаризам, општинска самоуправа, слобода штампе, слобода збора и договора, гаранција за личне слободе и сл. У области економије и културе узете су опште одредбе ондашњих грађанских политичких партија.⁴ Призната је монархија и династија Петровића. Све идеје из програма ове странке нашле су израз на страницама *Народне мисли*.

Прије публиковања, творци су овај програм показали књазу Николи и тражили његово мишљење. Он је рекао да би га и сам потписао да није владар. Програм је после тога одштампан. Организација странке није спровођена, па би се могло рећи да је ово зачетак једине политичке странке у Црној Гори. Статут странке није ни написан.⁵

Ова једина странка у зачетку изражавала је тежње широких народних слојева, па је за свој орган узела недељни лист *Народну мисао* у Никшићу, који представља први слободни независни политички и јавни лист у Црној Гори.

Никшић је тако постао жариште народног опозиционог покрета, у коме је интелигенција играла одлучујућу одлуку. Све ће то имати значајне последице у политичком животу Никшића, за дужи период.

II

Опште прилике у Црној Гори наметале су потребу за оснивањем једног политичког листа који би изразио до тада непозната демократска схватања о политици, културно-просвјетном животу, правима људи и потребама еманципације на свим пољима духовног живота. С тим циљем неколико образованијих и смјелијих људи оснива *Народну мисао* у Никшићу, 3. септембра 1906. године, непосредно уочи избора за законодавну скупштину. Свакако су оснивачи листа жељели да у њему изразе своје политичке идеје и програм политичког дјеловања.

⁴ Програм Народне странке у Црној Гори, Дубровник 1907.

⁵ Као одговор на формирање Народне странке, присталице књаза Николе покушаће да оснују своју странку, *Праву народну странку*, популарно названу *Праваши*, која није имала ни програм ни статут, али је вршила попис својих присталица. Група око Мијушковића је остала по страни и никада није ни покушала да се конституише као странка (у *Народној енциклопедији* погрешно се, дакле, помиње као странка). У Црногорској историографији историчари различито гледају на формирање политичких странака у Црној Гори. Једни говоре о двије, други о једној политичкој странци, а трећи о зачецима двије политичке странке. Неки говоре да су то само политичке струје и табори.

Лист је излазио као недјељник до 9. септембра 1907. године, а изашло је свега 56 бројева. Главни уредник био је прво Симо Шобајић, потом Јован Николић, а касније учитељ Јанко Ташковић.

Уредник Јован Николић рођен је на Чеву 1848. године. Нижу гимназију завршио је на Цетињу, а Духовну академију у Русији. Студирао је двије године филозофију у Паризу, али се вратио у отаџбину, гдје је 1878. године постављен за секретара Главног штаба Црногорске војске. Касније је постављен за професора Богословско-учитељске школе на Цетињу, а касније за професора Цетињске гимназије. Када је лист *Народна мисао* почео отвореније нападати владу и функционере за недемократски рад, Јован Николић се повукао, а уредништво препустио смјелијем и млађем, учитељу Јанку Ташковићу.⁶

Тешко је установити све сараднике, јер је највећи број текстова непотписан, највјероватније због тога што је цензура оштро поступала и знала да забрани поједине бројеве. Пошто је *Народна мисао* била орган Народне странке, јасно је да су најактивнији сарадници били њени прваци. У Никшићу су најактивнији били трговац Симо Шобајић, народни посланик, и др. Јован Кујачић.

Симо Шобајић је рођен у Никшићу (1878—1916), а завршио је пет разреда гимназије у Београду. Он је био први уредник *Народне мисли*. После 1907. године морао је емигрирати у Србију а потом у Америку. Он је припадао либерално-напредном дијелу интелигенције која се школовала у Србији, гдје су се упознали са начелима грађанске демократије, па су у вријеме уставног живота почели да изражавају радикалније демократске ставове.⁷

Интересантно је напоменути да је један од сарадника био и мајор Никола Митровић, који је завршио војну школу у Италији и који је био организатор завјере у познатом колашинском процесу.

Типограф и метер био је један од истакнутијих млађих цетињских радника Стеван Рајковић. Њега је препоручио Петар Новаковић.⁸

Један од најобразованијих сарадника *Народне мисли* био је Јован Кујачић (1896—1958), рођен у Нудолу, гдје је и умро. Учио

⁶ Јован Николић је сарађивао у листовима и часописима *Глас Црногорца*, *Луча*, а био је уредник и *Уставности* која ће касније полемисати са *Народном мисли*. Изгледа да се са положаја уредника *Народне мисли* повукао када је цензура почела да забрањује лист.

⁷ После његове смрти издата је збирка приповиједака из *Кршног звичаја* у Београду. Сарађивао је у *Политици* и *Пијемонту*.

⁸ Вјероватно под утиском демолирања штампарије *Народне мисли* 1907. године ступио је у везу са школованом опозиционом омладином, па је пренио бомбе из Котора на Цетиње и био један од главних свједока у познатој *бомбашкој афери*.

је гимназију на Цетињу и у Сремским Карловцима. Завршио је Медицински факултет у Москви 1899. године. Био је лични пријатељ Лава Николајевича Толстоја, од кога је добио одобрење да преведе *Шта је умјетност*.⁹ Познавао је руски, француски и старогрчки језик. Одликовао се интелигенцијом и европским образовањем. За оне прилике, сарадници су доста образовани да схвате нужност промјена у овјешталом политичком животу. Они нијесу били незадовољни само апсолутистичким режимом књаза Николе, него и привредном и културном перспективом Црне Горе.

Најефикасније средство за ширење одређених идеја јесте штампа. Она представља активно идејно оружје и Никшић је у томе погледу имао већ извјесну традицију. Из одређених политичких разлога у Никшићу је основана штампарија 1898. године, прва у унутрашњости Црне Горе.

У Никшићу су штампани листови *Невесиње* и *Оногошт*, као и низ значајних књига. Та су искуства била значајна за издавање и штампање *Народне мисли*.¹⁰

Већ у првом броју *Народне мисли*, оснивачи опширно образлажу свој политички програм и критикују режим књаза Николе. Својим програмом су указивали на задатак да у најширим слојевима народа треба да завлада „уставна свијест“ којем се мора онемогућити свака повреда права и достојанства људи. Полазећи од увјерења да у народу има природног дара и у држави економских услова, истицали су да благостањем треба доћи до просвјете, а просвјетом до слободе. Они јасно учачају везу између економског и политичког развитака земље, па иступају за несметан економски развој: „Морамо знати . . . да само економски јаки престижавамо ону независност, која нам допушта да слободно протестујемо против сваке повреде наших народних и поданичких права“. Држава, међутим, није показала способност за привредни развитака земље: „Од народа се све више тражило, а средстава му се није давало за рационалнију економију, нити му се у ма ком погледу пружала нова привреда“.¹¹

У цитираном уводнику истиче се, у једној завијеној форми, идеја о словенској узајамности: „У нашем раду не смију нас водити искључиво наши народни интереси, него нам мора увијек бити пред очима судбина великог словенског племена, јер осам-

⁹ Превод је објављен у Београду 1936. године. Од Толстоја је превео Друштвени живот у Русији, који је објавио у Никшићу 1907. године. Написао је више радова из области медицине (Види: Др Јован Кујачић, Прилози историји здравствене културе Црне Горе до краја 1918. године, Београд 1950, 95).

¹⁰ Опширније о првој штампарији и издавачкој дјелатности: Владимир Петрушић, *Невесиње* и *Оногошт*, библиографија, Цетиње 1981, предговор: Вељко Шакотић.

¹¹ *Народна мисао*, бр. 1, 3. септембар 1906, уводник У добар час.

љени борећи се за своју будућност, стварали би будућност нашим душманима“.¹²

Ова непрецизирана мисао ће се касније прецизирати као потреба за уједињењем српства.

Уз потребу обезбјеђивања услова за одбрану права и слободе грађана у уставно уређеној земљи, истицан је значај буђења свијести и поноса, који произлази из моралних принципа. У јединству начела морала, рада и знања истицани су одлучујући чиниоци напретка народа и државе. Власт је то спречавала: „У то вријеме особито су угушиване и гоњене поједине групе, које су излазиле на површину са својим знањем и убјеђењем, а које су хтјеле ослободити се патријархалног надзора и фамилијарне дисциплине“.¹³

Ослобођењем личности од страха и притиска конзервативних снага које су својим друштвеним положајем уређивале односе у земљи и постале кочница даљег развитака у свим областима политичког и друштвеног живота, требало је да се ствара и повећава морал и „критичко знање“ као услов за извршење задатака друштва у модерној држави. Ова напредна, народна, либерална интелигенција, тако малобројна, а жељна брзог напретка, залагала се за стварање таквих друштвених односа у којима би индивидуалне способности и карактер одлучивали, а свачији солидан рад могао имати удјела у јавном животу. Заступа се схватање да у начелу треба да се гледа на успјех у раду, не узимајући у обзир ко тај посао ради — кућић или танколозић.

Посебно се и с правом истиче неспособност чиновништва у Црној Гори: „Ниједно од наших држав. налештава није уређено како треба, нити су у њима распоређени чиновници по струци, него богослов може ићи за чиновника у министарству финансија, а ђак трговачке школе у консисторију“.¹⁴

Указивањем на многе неправилности у раду органа власти и самовсљу моћних појединаца, овај лист је зачетник једне нове, либерално-грађанске мисли на тлу Црне Горе. Инсистира се на модернијој управи и способнијем чиновништву, па се истиче како је влада слала у иностранство на школовање „кућиће и оцаковиће“, а многи од њих нијесу успјели завршити школу.¹⁵

На страницама *Народне мисли* често се полемише са полуваничним листом владе *Уставност* и констатује да у Црној Гори постоји „аристократија“, те да је већина чиновника бирана из повлаштених породица, а не по способностима. Наводи се примјер да код пет обласних судова нема ни једног школованог правника. С правом критикујући заостали административно-управни апарат, врло често истичу да критика анархије не значи да је

¹² Исто.

¹³ Исто, бр. 2, 19. септембар 1906.

¹⁴ Исто, бр. 5, 1906.

¹⁵ Исто.

уперена против основних вриједности земље, а најмање против личности владара (господара), према коме су се односили с покорношћу и пуним поштовањем. Они су указивали на разлику између личности и начела којима се треба руководити у раду за напредак своје земље. Међутим, у аутократским режимима овакве ограде и снисходљивост нијесу никаква сигурност за слободније политичко дјеловање. Догађаји ће то убрзо потврдити.

Либералне снаге, окупљене око *Народне мисли*, у свом листу расправљају и конкретизују идеје из Програма Народне странке. Остваривање слободе грађана довођено је у најтешњу везу с потребама за обезбјеђивањем самоуправе у општинама и правом одлучивања о материјалним средствима којима се у њој могло располагати. Колико је мени познато, ово је први пут да се у Црној Гори у политичком жаргону заступа мишљење о самоуправи у општинама.

У листу је често истицана мисао да без борбе против нерада, незнања и заосталости у најразличитијим видовима не може бити материјалног и духовног напретка народа. Само образовани, радни и карактерни људи, способни да извојују слободу критике, збора и договора, могу мијењати ствари на боље. Скоро у свим бројевима пише се о демократији и демократским законима, реорганизовању државне управе, контролисању народне имовине, унапређивању привреде, независном суђењу и ширењу просвјете и културе.

Парламентарни живот треба да буде организован тако да представници народа, тј. посланици, буду прави људи који ће најбоље изразити народне потребе: „Разумије се, да народни посланици не морају припадати званичној интелигенцији, а могу бити изабрани од сељака и радника, али се морају бирати од најспособнијих и најбољих међу свима, и они се морају потпуно посветити том послу“.¹⁶

Све ове политичке идеје о унутрашњој политици земље представљају први покушај социјално-политичке филозофије, изражене у схватањима организатора Народне странке и школоване црногорске омладине. Они су имали претензију да своју теоријску мисао претварају у живот. Сматрали су да је дошло ново вријеме и да ће њихова грађанска либерално-демократска схватања добити већи значај у развиту Црне Горе. Тек зачети капиталистички односи условили су и ове прве демократско либералне идеје у Црној Гори, које изражавају незадовољство постојећим системом и траже бржи развој и демократизацију црногорског друштва. Захваљујући снагама које су заступале ове идеје, дошло је и до краткотрајног парламентарног живота. Није случајно што је у тој политичкој борби либерална интелигенција нашла своје најјаче упориште баш у Никшићу. Цетиње је било сувише конзервативно оријентисано захваљујући административ-

¹⁶ Народна мисао, бр. 2, 1906. год.

но-управној структури око двора књаза Николе. Године 1906. у Никшићу све посланичке мандате на скупштинским изборима осваја опозициони покрет.

Избори су били слободни, али су органи власти знали да утичу на бираче да гласају за кандидате који су били по вољи владајућег слоја. Тако Бајо Никчевић пише чланак под насловом Крсти се попе земља се тресе, у коме описује како су рудински командир Пусја Самарџић и капетан Мојаш Перовић спречавали избор Баја Гардашевића за народног посланика.¹⁷ На тим изборима било је могуће тражити неко политичко надметање, али после 1907. године неће бити прилике ни да се протестује, пошто је *Народна мисао* забрањена, па тиме престаје да постоји опозициона штампа.

Још 1906. године изишла је у Београду брошура *Ријеч црногорске универзитетске омладине*, која се критички односи према режиму књаза Николе и на коју *Народна мисао* реагује овако: „Васпитавајући се у Србији земљи слободној наша омладина је видјела како се оштро критикује свака погрешка и сваки недостатак у државној управи. Она је видјела да је Црна Гора примила Устав по којему је слобода ријечи гарантована, сигурно није гледала на Закон о штампи којим се та слобода постепено уводи, па чак не до оних граница које је Устав определијелио“.¹⁸

Лист отворено криви владу „што није разумјела омладину“. У листу се, на почетку излагања, универзитетска омладина слави и велича као фактор значајан за демократизацију земље. Касније ће се прваци Народне странке оградити од те исте омладине, али тиме нијесу могли умилостивити књаза и његову камарилу. Владајући слој није могао подносити критику, па је тако била ријешена и судбина овог првог, слободног опозиционог листа у Црној Гори.

III

У спољно-политичкој оријентацији *Народна мисао* је изражавала ставове руководства Народне странке, а била је и под утицајем школоване црногорске омладине у Београду. Све ће то доћи до изражаја у политичкој конфронтацији на страницама овог листа.

Већ сам почетак рада Народне скупштине наговјестио је политичку буру. На првим сједницама дошло је до оштрог размимоилажења између посланика који су се сматрали припадницима народног покрета и присталица књаза Николе. Први сукоби настали су око књажеве пријестоне бесједе, која је у исто вријеме била његов и владин програмски акт о унутрашњој и

¹⁷ Народна мисао, бр. 2, 1906.

¹⁸ Народна мисао, бр. 6, 1906.

спољној политици земље. Оштру критику владиног програма спољне политике изrekli су Јанко Ташковић, Јован Пламенац и војвода Гавро Вуковић.¹⁹ Приговарало се што у владином програму нијесу јаче истакнути односи са Србијом. На крају је усвојена Адреса, у којој се између осталог констатује: „У овом правцу Народно представништво жели да између двије слободне српске земље — Црне Горе и Србије — буде потпуна солидарност“.²⁰

Др Димо Вујовић добро запажа да и поред оваквог расположења у Црној Гори не постоји група, покрет или партија која би легално радила и која би у свом програму имала или јавно исповиједала уједињење Црне Горе и Србије.²¹ То важи и за клубаше (као и за осниваче и актере у *Народној мисли*), који су у почетку, под утицајем омладинског покрета, тражили блиске односе са Србијом. Они су се у спољној политици ослањали на Русију и Србију, а анимозно се односили према Аустро-угарској. Те идеје су изражаване и у *Народној мисли*. Тако се истиче: „За само три дана отишло је у Америку 363 Црногораца. Људи причају да Аустрија помаже ову емиграцију, даје путни трошак без признанице! Упрла си на Балкан, али ту ћеш наћи гроб“. Чини се да је овај лаконски закључак имао пророчку снагу. Другачије је писано о односима са Србијом, у којима је често долазило до сукоба између званичних кругова на Цетињу и у Београду.

У мају 1907. године црногорска школована омладина у Београду издаје *Прокламацију* у којој се оштро осуђује режим у Црној Гори, а народ позива да „ступи под барјак Народне странке“. Проглас је растуран у Црној Гори, а Министарство унутрашњих послова забрањује његово растурање и карактерише га као позив на буну против владе и књаза. То је, у ствари, био позив на обрачун са првацима *Народне странке* (клубашима).

Прваци *Народне странке*, уплашени и политички неискусни, пишу писмо књазу Николи, па онда ту изјаву штампају у свом полуваничном органу *Народној мисли*: „У Београду је, како смо дознали, оштампана прокламација (позив) на Црногорце, којој је сврха да се у наш народ тобож унесе забуна и створи на нашем огњишту неред... Са онима који хоће да подрију основе нашег домаћег реда и мира, не примамо савез, с онима који покушавају да Црногорце одврате од вјековних традиција, не можемо под истим барјаком“.²² Ову изјаву су потписали: Андрија Радовић, Гаврило Церовић, војвода Гавро Вуковић, Љубомир Бакић, Марко Вукотић, Марко Радуловић, Милија Павићевић, Митар Вукчевић, Михаило Ивановић, М. Буровић и М. Раичевић. Потписници су мислили да ће овим ограђивањем удовољити књазу и двор-

¹⁹ Стенографске биљешке о раду Црногорске академије народне скупштине за 1906. годину, 94, 99.

²⁰ Исто, 235. — Адреса је усвојена једногласно.

²¹ Др Димитрије — Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 51.

²² Народна мисао, бр. 26, 1907.

ској камарили, али су се преварили. Овом изјавом јединство опозиције под ознаком Народне странке напукло је да се више не обнови све до Подгоричке скупштине 1918. године.

Иако су се актери око *Народне мисли* декларисали као династичари па су њихове акције имале јавну и политичку позадину, а не превратничку и насилну, књаз Никола је одлучио да ликвидира сваку опозицију, а посебно опозициони лист.

Народна странка није била довољно чврсто организована, а није имала ни искуство за политичку борбу. Уз то, по политичким увјерењима припадника била је доста хетерогена. Иако је имала предсједништво, није званично имала предсједника, иако се Андрија Радовић незванично сматрао вођом. Све је то олакшало посао конзервативним снагама.

Чим је Народна скупштина распуштена, влада је препоручила локалним властима у земљи да сазивају бираче и да од њих издејствују изјаве неповјерења народњачким посланицима. Цетињска Уставност и подгоричка Слободна ријеч помажу влади и објављују изјаве из народа. *Народна мисао* доноси на својим страницама демантије и протесте потписаних људи који нијесу изјавили неповјерење Народној странци. Долази до оштрих политичких сукоба који су нашли одраза на страницама *Народне мисли*. То је повод за обрачун са опозиционим листом.

Ондашњи обласни управитељ у Никшићу војвода Ђуро Петровић иступио је у заштиту јавног реда и мира, без обзира на то што је по инструкцијама владе Л. Томановића било напада на имовину и живот клубаша.²³

У току септембра 1907. књаз Никола је дошао у Никшић, како би изблиза утицао на угушивање опозиционог покрета.²⁴ Тада су извршени многи препади на припаднике Народног клуба, као на стан Баја Гардашевића и народног посланика Илије Божовића. Народни посланик Јанко Ташковић био је изложен нападу у кући војводе Ђура Церовића, последице чега је услиједило по други пут рушење штампарије и престанка излажења листа *Народна мисао*.²⁵

Неколико најугледнијих првака Народне странке и активиста *Народне мисли* напушта Никшић и одлази у емиграцију: Симо Шобајић, Љубо Павић, Милан Маленица и Јован Кујачић.

²³ Јанко Ташковић, *Мемоари*, Биљешке из уставне владавине краља Николе и његовог трагичног свршетка од 1905. до 1918. године, Цетиње 1974, 53.

²⁴ Тада су у Никшићу, поред књаза, боравиле кнегиња Милена и њихова унука принцеза Јелена, кћерка краља Петра.

²⁵ Против рушења штампарије издат је протест црногорске универзитетске омладине који су потписали: Душан Пејовић, Ђуро Војводић, Илија Љумовић, Илија Прелевић, Јован Ђоковић, Лука Јововић, Љубо Гломазић, Мато Павићевић, Михаило Јовановић, Момчило Костић, Вук Пулевић, Никола Ђонових, Петар Ражњатовић, Ристо Вујачић, Стеван Калуђеровић и Тодор Божовић.

Тешко је утврдити ко је све и колико учествовао у креирању политичких идеја у листу *Народна мисао*, пошто је већина чланака остала непотписана, највјероватније из страха од апсолутистичког режима. Нема тачних података о сарадницима, тиражу листа, социјалној структури претплатника и његовом утицају на изграђивање политичке свијести људи, али остаје чињеница да је он, за релативно кратко вријеме, извршио утицај на свијест људи у једном крају Црне Горе, гдје ће прогресивна, а касније и комунистичка мисао наћи своје плодно тло и упориште. Утицај и традиција *Народне мисли* биће неоспорно значајне за формирање напредног покрета у Никшићу и стварање напредне интелигенције која ће у међуратном периоду бити настављач напредне и слободне мисли, не само у Никшићу већ и шире.

Треба констатовати чињеницу да су оснивачи и актери овога листа били политички неискусни и да им је теоријска наобразба онемогућавала да са више знања и суптилније анализирају црногорску друштвену стварност. У сплету више околности, различитих по својој природи, у једној заосталој друштвеној средини, политичка мисао остала је недоречена, просвјетитељска, теоријски недовољно аргументована, без класног приступа. Социјалистичка мисао дошла је, на жалост, сувише касно, а социјалистичке идеје Светозара Марковића као да нијесу биле довољно познате овој генерацији политичких и културних прегалаца.

Снаге либералне буржоазије, које су се са закашњењем изразиле у политичком животу земље, у овом периоду нијесу, уз своју прогресивну акцију на плану унутрашње критике друштвеног живота у Црној Гори, довољно развијале критику тенденција великосрпске политике једног дијела српске буржоазије, које су по својој суштини увијек биле реакционарне. У Црној Гори није се развила буржоазија која би српству дала класни садржај и користила га у практичној политици. Полазећи од живе српске традиције у Црној Гори многи школовани људи не уочавају почетак формирања црногорске особености. Међутим, оно што је надживјело Народну странку и њен орган *Народну мисао* били су стицање извјесне политичке слободе и покушаји остварења демократског живота у коме су могла да се изражавају нова либералнија схватања о потреби деморкатских промјена у Црној Гори.

Овај лист ће и убудуће привлачити пажњу историчара, истраживача економске мисли у Црној Гори, социолога, правника и књижевних критичара, јер ће сви у њему пронаћи извјесне податке који могу бити од интереса да се објасне многи социјални процеси црногорског друштва на почетку XX вијека.

Др Перко Војиновић